

De paradox van de fictionele emoties

G.J.E. Rutten

De paradox van de fictionele emoties betreft de vraag waarom we bij het lezen van fictie emoties ervaren terwijl we weten dat de gebeurtenissen waarover we lezen niet echt zijn. Deze paradox ontstaat wanneer impliciet wordt verondersteld dat emoties alleen kunnen ontstaan naar aanleiding van echte gebeurtenissen. Fictie kan echter ook aanleiding zijn voor het hebben van emoties. Dit is te verklaren door te reflecteren op de manier waarop echte gebeurtenissen tot emoties leiden.

Intuïtief zou gedacht kunnen worden dat in het geval van echte gebeurtenissen het object waarop de emotie gericht is een werkelijk bestaand object betreft. Dit uitgangspunt kan gemakkelijk leiden tot een scherpe tegenstelling tussen emoties veroorzaakt door fictie en emoties veroorzaakt door echte gebeurtenissen. Emoties veroorzaakt door fictie zijn immers gericht op een fictief object en daarmee zouden dergelijke emoties van een geheel ander type zijn dan emoties waarvan het object een werkelijk bestaand object betreft. Deze scherpe tegenstelling kan resulteren in het toekennen van een aparte status aan emoties veroorzaakt door fictie. De paradox ontstaat doordat deze emoties als aparte categorie ook apart worden bekeken (zijn zij wel echt?) en vervolgens worden geproblematiseerd.

Er is hier echter een misvatting in het spel. Ook in het geval van een emotie veroorzaakt door een echte gebeurtenis is het object waarop de emotie is gericht fictief. Mensen zijn interpreterende wezens die beschikken over verbeeldingskracht. Ieder mens zal een echte gebeurtenis allereerst moeten interpreteren vanuit zijn of haar persoonlijke perspectief, opvattingen en achtergrondkennis. Dit subjectieve interpretatieproces kan begrepen worden als de constructie van een denkbeeldig object in het bewustzijn. Het is dit imaginaire object waarop het emotionele oordeel over de oorspronkelijke echte gebeurtenis daadwerkelijk betrekking heeft. Het object waarop de emotie feitelijk is gericht bestaat dus uitsluitend in het bewustzijn en is daarom fictief. Nussbaum spreekt in haar cognitief-evaluatieve emotietheorie over het intentionele object van de emotie¹.

Emoties veroorzaakt door echte gebeurtenissen zijn dus net zoals in het geval van fictieve gebeurtenissen gericht op een denkbeeldig object dat door een persoon als resultaat van zijn of haar interpretatie van een gebeurtenis in het bewustzijn wordt geconstrueerd. Genoemd scherp onderscheid is dus niet zinvol.

Het intentionele karakter van het object van een emotie wil ik graag toelichten aan de hand van een emotionele leeservaring uit de roman ‘Het dikke schrift’ van Kristof. Deze leeservaring betreft een passage uit het hoofdstuk ‘De mensenkudde’. De tweeling en het dienstmeisje van de pastorie zijn naar buiten gegaan omdat zij geschreeuw horen dat van straat komt. Dan gebeurt het volgende:

Om de hoek komt een militaire jeep met Buitenlandse officieren. De jeep rijdt langzaam, gevuld door soldaten met hun geweer aan de schouder. Daarachter een soort kudde van mensen. Kinderen als wij. Vrouwen als onze Moeder. Oude mannen als de schoenmaker.

Het zijn er tweehonderd of driehonderd, met soldaten er omheen. Een paar vrouwen dragen hun kleine kinderen op de rug, op de schouder, of geklemd tegen de borst. Een ervan valt; handen pakken het kind en de moeder vast; dragen hen, want een soldaat richt zijn geweer al.

Niemand spreekt, niemand huilt; de ogen zijn vast op de grond gericht. Alleen het geluid van de met ijzer beslagen schoenen van de soldaten is te horen.

Precies voor ons komt een magere man uit de massa tevoorschijn, een magere hand wordt uitgestoken, een stem vraagt: ‘Brood.’

Het dienstmeisje maakt lachend een gebaar alsof zij de rest van haar boterham gaat geven; zij nadert er de uitgestoken hand mee en dan, met een schaterlach, brengt zij het stuk brood naar haar mond, bijt erin en zegt:

¹ Martha Nussbaum, *Upheavals of Thought – The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, 2001

'Ik heb honger!'

Een soldaat, die alles gezien heeft, geeft een klap op de billen van het dienstmeisje; hij knijpt in haar wang en wuift naar haar met zijn zakdoek tot wij in de ondergaande zon alleen nog een stofwolk zien.

Vanaf het moment dat het dienstmeisje in het verhaal werd geïntroduceerd had ik als lezer een zekere sympathie voor haar gevoeld. Zij kwam op mij over als een energieke, spontane jonge vrouw die van het leven houdt en daar zoveel mogelijk van wil genieten. Een ongecompliceerd meisje die er gezien de omstandigheden er het beste van wil maken en niet gericht is op het kwetsen van anderen. Mijn gevoel van sympathie was dus gebaseerd op een interpretatie van haar als romanfiguur. Het was mijn interpretatie van het dienstmeisje waarop mijn sympathie gericht was. Anders gezegd: het object van mijn sympathie was niet de romanfiguur zelf maar mijn interpretatie van deze romanfiguur. Het object van mijn sympathie bestond dus alleen als denkbeeldig object in mijn bewustzijn. Hoe fictief dit object was bleek wel na het lezen van bovenstaande passage. Mijn interpretatie van het dienstmeisje veranderde na het lezen van deze passage radicaal. Mijn sympathie sloeg vervolgens om in een diepe afkeer. Het was niet de romanfiguur die veranderde. Het was mijn interpretatie ofwel het denkbeeldige object in mijn bewustzijn dat veranderde. Precies omdat dit intentionele object veranderde kon ook mijn emotie met betrekking tot dit object omslaan van sympathie naar afkeer.

Ten aanzien van de Grootmoeder heb ik een omgekeerde emotionele leeservaring meegeemaakt. Aanvankelijk voelde ik slechts hevige afkeer voor haar. Er zijn voldoende passages in de roman aan te wijzen (vooral in de eerste paar hoofdstukken) waarop deze afkeer gebaseerd is. Geleidelijk aan (in plaats van abrupt zoals in het geval van het dienstmeisje) veranderde echter mijn houding naar de Grootmoeder. Mijn sympathie voor haar groeide voorzichtig omdat ik mij steeds beter kon inleven in haar situatie en drijfveren. Tegen het eind van de roman was mijn afkeer voor haar grotendeels verdwenen. Deze verandering kon plaatsvinden omdat mijn gevoelens van hevige afkeer en vervolgens beperkte sympathie gebaseerd zijn op een door interpretatie geconstrueerd denkbeeldig object. Tijdens het lezen van de roman kon dit object in mijn bewustzijn veranderen waardoor hevige afkeer kon omslaan in beperkte sympathie. De Grootmoeder als romanfiguur is echter al die tijd onveranderd gebleven.

Dat hier sprake is van fictieve in plaats van echte gebeurtenissen maakt geen verschil. In het geval van een echte gebeurtenis is namelijk hetzelfde mechanisme van toepassing. Mijn emotionele reactie zou niet veranderen als ik later te horen zou krijgen dat het verhaal echt gebeurd is. Dit kan verder worden verduidelijkt door twee geheel zelfbedachte voorbeelden van mogelijke echte gebeurtenissen:

'Tijdens die eerste ontmoeting maakte hij zo een enorme indruk op haar dat zij niets anders kon voelen dan liefde. Een paar dagen later kwam ze hem weer tegen. Ze gingen samen de stad in en hij vertelde honderduit over zijn werk en over alles wat hem maar bezighield. 'Hoe heb ik mij zo in hem kunnen vergissen?' dacht zij na afloop. Van haar bewondering en gevoelens van liefde was vrijwel niets meer over.'

Na al die jaren dacht hij nog steeds aan haar. Steeds wanneer hij zich haar herinnerde voelde hij zich droevig en bevangen door pijnlijke gevoelens van onvervuld verlangen. Wat hij niet kon weten was dat ze al lang niet meer leefde. Ze was gestorven vlak nadat zij hem had verlaten.

Net zoals in de roman van Kristof betreft het hier emoties waarvan het object niet overeenkomt met werkelijk bestaande personen. In het eerste geval is het object van liefde een ideale voorstelling die zich uitsluitend in het bewustzijn bevindt. In het tweede geval is er naast een intentioneel object niet eens (meer) sprake van een correlaat in de werkelijkheid. Dat het hier voorbeelden van mogelijke echte in plaats van fictieve gebeurtenissen betreft maakt geen verschil. Het feit dat deze voorbeelden als voorbeelden van echte gebeurtenissen zelf een narratief ofwel verhalend karakter hebben en bovendien fictief zijn toont juist dat er geen echt fundamenteel verschil bestaat tussen emoties veroorzaakt door echte gebeurtenissen en emoties veroorzaakt door fictieve gebeurtenissen.